

Wapens, huismerken en opschriften in Groningen

Redmer Alma

Inleiding

De in dit hoofdstuk te bespreken voorstellingen zijn moeilijk onder één noemer te brengen. Uitgangspunt zijn de afbeeldingen van of verwijzingen naar contemporaine personen door middel van portretten, wapens, huismerken en teksten. Hierbij worden vier, niet geheel van elkaar losstaande categorieën onderscheiden: vorstelijke personen, locale invloedrijke personen en instellingen, gelegenheidsteksten en, ten slotte, schilders en werklieden.

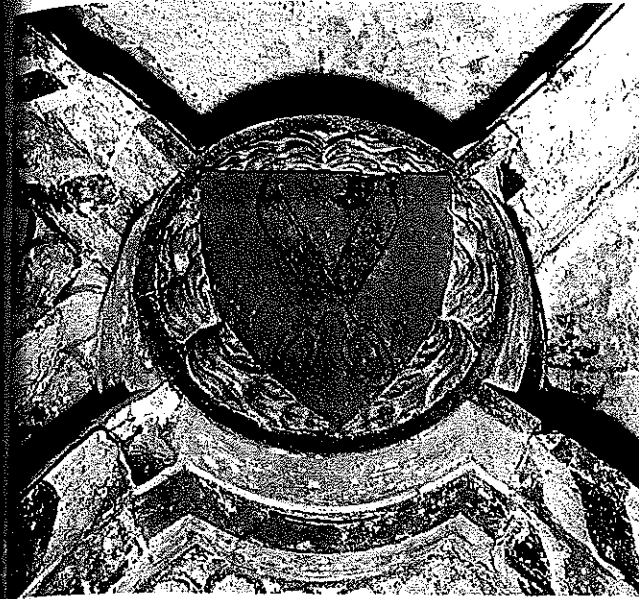
Vorstelijke personen

De landsheerlijke macht was in de late Middeleeuwen in de noordelijke provincies ver weg. Als een vorst zich al persoonlijk manifesteerde in zijn perifere onderhorige landen, dan was dat vaak enkel door middel van een huldinging. Zijn aanwezigheid kon hij verder slechts symbolisch tonen door de schenking van bijvoorbeeld portretten of glas-in-lood-ramen aan personen of instellingen. In de rekeningen van de Gelderse rentmeester te Groningen over de jaren 1518–1534 vinden we vele ramen met het hertogelijke wapen die aan vertrouwelingen in die stad geschonken werden¹. De Ommelander-Oostfriesse hoofddeling Hoycko Manninga had op de borg te Warffum in 1561 portretten van de keizers Karel V en Ferdinand². In dit licht moet ook de nog in de 17de eeuw aanwezige glas-in-lood-schildering van het wapen van dezelfde keizer uit de voormalige Augustijnenkerk te Appingedam worden gezien. Een dergelijke afbeelding strekte de eigenaar tot eer en propageerde het gezag van de afgebeelde.

Locale invloedrijke personen en instellingen

Een duidelijke samenhang vertonen de 15de- en vroeg 16de-eeuwse gewelfschotels met heraldische afbeeldingen. Zij lijken bij uitstek geschikt als middel om de aanwezigheid van locale invloedrijke personen en instellingen te verbeelden. In de stad (Martinikerk) betrof dat het stadsbestuur, de gilden en patriciërs, in de Ommelanden (Loppersum, 't Zandt en Woltersum) de adel.

Verreweg de grootste verzameling treffen we aan in de kooromgang van de Martinikerk. Op grond van het wapen van Coenraet de Vos van Steenwijk is deze te dateren tussen 1415 en 1419, dus direct volgende op de machtsovername van de partij die in de literatuur als Vetkopers bekendstaat. Ook de wapens van Reynolt Huginge, Bruen Clinge, Henrick ter Bruggen en Ludolf of Johan Sickinghe behoren toe aan burgemeesters en raadsheren uit die jaren. Het wapen-Schaffer

1 Groningen, Martini-kerk. Sluitsteen koor-omgang: wapen met schaar, omstreeks 1420.

een wolf met een gans in de bek) is niet met zekerheid aan een bepaalde persoon toe te schrijven. De stamvader Derck Schaffer komt pas in 1437 in een stedelijke functie voor. Overigens zegelt reeds in 1407 een pastoor van Wierum, heer Bertolt, met hetzelfde wapen³.

Twee andere wapens van particulieren (twee vrouwelijke heiligen, later overgeschilderd, en een schildzoom met over alles heen een dwarsbalk) zijn nog niet geïdentificeerd. Onder de overige wapens vinden we vermoedelijk wapens van verschillende gilden: het kleermakersgilde met een schaar, het kramersgilde of eventueel het bakkersgilde met een weegschaal en het smidsgilde of eventueel het zadelmakers- en kannegietersgilde met St. Eligius. Het wapen met een zespuntige ster vergezeld van drie onbekende voorwerpen of huismerken, lijkt wat betreft de vormgeving eerder een familiewapen, maar de plaatsing tussen de gildewapens duidt erop dat het ook tot die categorie behoorde. De twee meest oostelijke voorstellingen (St. Maarten en de Vlucht naar Egypte) lijken niet aan een gilde toe te schrijven te zijn en moeten mogelijk als religieuze afbeeldingen gezien worden, ondanks het feit dat zij in een wapenschild geplaatst zijn.

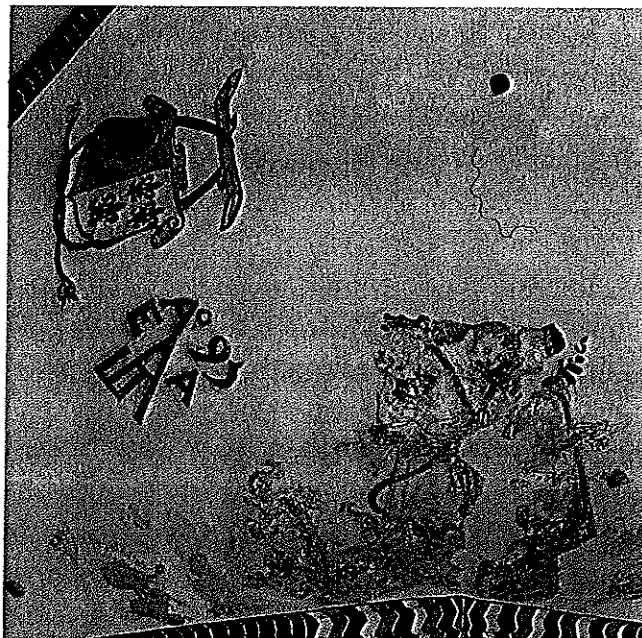
In de zijbeuken treffen we acht gewelfschotels aan, die vermoedelijk van omstreeks 1480 dateren. De stad Groningen is zelf vertegenwoordigd met twee wapens: het eenvoudige wapen met de groene dwarsbalk op zilver en de variant daarvan, waarbij dit wapen op de staart van een zwarte dubbele adelaar geplaatst is. Eén schotel toont in spiegelbeeld het wapen-Rolteman, een familie waarvan leden sinds 1424 genoemd worden en vanaf 1446 in openbare functies voorkomen. Een ander wapen geeft rechts op goud een zwarte adelaar en een uitkomende halve zwarte adelaar en links op goud een groene dwarsbalk. Ditzelfde wapen komt (zonder kleuren) voor op zegels uit de jaren 1434–1459 van Johannes Jacobi, pastoor van de Martini-kerk. Een andere mogelijkheid is dat het wapen een alliantiewapen van Echten-Van Groningen is, en verwijst naar een nazaat van het rond 1300 levende echtpaar Godeken van Echten en Agnesa van

Groningen. In de 15de eeuw zijn verschillende nazaten van dit tweetal aanwijsbaar, voerende de namen Van Echten, Van Haren en Ten Hove⁴. Zegels met exact dezelfde afbeelding als op de gewelfschotel zijn overigens niet bekend.

De gewelfschotels in Loppersum geven de kwartieren van de stichters van de kapellen en het koor. Asinga Aylkema en Biwe in den Ham hebben in de jaren ca. 1493–1499 de noorder- en zuiderkapel laten bouwen, waarin hun beider wapens aangebracht werden. De kleuren zoals die na de restauratie zichtbaar zijn, wijken echter af van de gebruikelijke kleuren van deze wapens⁵. De schotels in het koor, gesticht door Bawe Heemstra (Biwes dochter uit haar eerste huwelijk) tussen 1524 en 1540, geven haar kwartieren van west naar oost in de gewoonlijke kleuren: Heemstra, In den Ham, Van Doccum⁶ en Tamminga.

In 't Zandt zijn de wapens in de gewelfschotels slechts uit een archiefbron bekend⁷. Zij vertoonden de wapens Ompteda en Cater, verwijzend naar het echtpaar Menolt Ompteda en Frouke Cater. De afbeeldingen zijn dus na ca. 1475–1479 aangebracht, toen dit echtpaar gehuwd zal zijn. Het is daardoor verleidelijk dit echtpaar of hun zoon Fecko als opdrachtgever van de in het eind van de 15de eeuw vervaardigde gewelfschilderingen te zien.

In de kerk te Woltersum werd een lid van de familie Rengers als unicus collator vertegenwoordigd door zijn vier kwartieren, vermoedelijk op vier gewelfschotels. Deze afbeelding werd in 1638 overgewit. In 1640 werden gebrandschilderde glazen vervaardigd met de kwartieren Rengers, Ackinga, Tuwinga en Fratema, de kwartieren van het laat 15de-eeuwse echtpaar Egbert Rengers en Hisse Tuwinga. Dit glas zal gemaakt zijn als vervanging voor de abusievelijk verwijderde schilderingen, die in dat geval ook deze vier kwartieren vertoond zullen hebben en uit het eind van de 15de of het begin van de 16de eeuw zullen stammen.

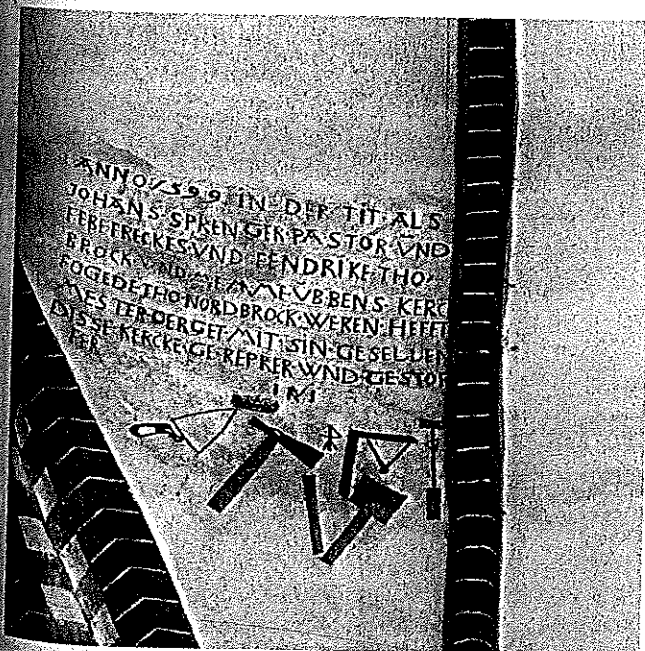
2 Groningen, Der Aa-kerk. Gewelf zuiderdwarspand: wapen en initialen E A.

Hiermee is bijna al het heraldische vertoon van de sociale bovenlaag in op eigen initiatief vervaardigde schilderijen besproken. Andere plaatsen dan gewelfschotels vinden we daartoe niet gebruikt. In de provincie Groningen lijkt slechts één uitzondering op deze regel te bestaan. In het gewelf van het zuiderdwarspand van de Der Aa-kerk is in 1493 een gedeeld wapen aangebracht, bestaande uit rechts een gewende wassenaar en links drie lelies. Er is echter geen Groninger familie bekend die dit wapen of één van beide helften voerde. Het wapen is vergezeld van de initialen E A, maar ook dit geeft geen aanknopingspunt. De enige prominente stad-Groninger die in de tweede helft van de 15de eeuw met die initialen bekend is, is Eppe Alma, die een geheel ander wapen voerde⁸. Het is dus vooralsnog niet te zeggen of het wapen behoorde aan een lid van de sociale bovenlaag of aan een rijk geworden parvenu.

Gelegenheidsteksten

In enkele kerken vinden we op de gewelven teksten aangebracht ter gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis, bijna altijd de beschrijving van de gewelven zelf. In Noordbroek resteert een fragment van een tekst uit het midden van de 14de eeuw: ‚omas fecit denorda‘. Mogelijk heeft een Thomas van Norden(?) de schildering aangebracht, maar de aanleiding en de opdrachtgever is niet bekend omdat de rest van de tekst niet bewaard is gebleven.

Te Holwierde wordt in het zuidoostelijke veld van het vieringgewelf slechts het jaar 1463 en de naam van de pastoor, Poptatus de Emeda, vermeld en is de overige tekst onleesbaar. De aanleiding voor de schildering is daarmee onbekend. Opmerkelijk is ook de zwarte dubbele adelaar in het noordelijke veld van het vieringgewelf. Voor het wapen van een pastoor is het wel erg prominent; als wapen van een adellijk geslacht in Holwierde is het onbekend. De aanleiding

3 Noordbroek,
Hervormde kerk.
Vieringgewelf: tekst en
metselaarsgereedschap,
1599.

voor een tekst uit 1488 te Zuidbroek wordt wel gegeven: het betreft de wijding van de kerk. In deze tekst worden de namen van twee of drie geestelijken en drie kerkvoogden genoemd.

Het korte bestaan van het bisdom Groningen in de tweede helft van de 16de eeuw heeft in een aantal kerken sporen nagelaten. Op bevel van bisschop Knijff werden verschillende kerken opnieuw geschilderd en hersteld. In Appingedam werd de Nicolaikerkerk in 1570 opnieuw gedecoreerd, wat werd vastgelegd in een tekst met de namen van de pastoor en commissaris van de proosdij Farmsum en van de drie kerkvoogden. In een embleem is verder het wapen van de stad Appingedam afgebeeld.

In Godlinze vermeldt een vergelijkbare cartouche het jaar 1571 en de namen van een hoofdeling, een pastoor en twee kerkvoogden. Ook hun wapens zijn afgebeeld. De hoofdeling, Luint Clant, liet tevens het wapen van zijn vrouw, Judith Rengers, toevoegen. Luint Clant was de laatste hoofdeling van Godlinze; in 1573 verkocht hij de borg. Hij moet een kleurrijk man zijn geweest; hij procedeerde jarenlang tegen zijn moeder, Ulske Cater, en vond omstreeks 1590 zijn einde toen hij in Oldenburg onthoofd werd. Aanvankelijk zou hij zelfs opgehangen worden, maar na intensieve voorspraak door invloedrijke vrienden kon deze straf omgezet worden in dood door het zwaard⁹. De reden van de veroordeling is niet bekend, maar gedacht kan worden aan zeeroverij.

Met de verkoop van de borg in 1573 kwam een einde aan een lange dynastie van hoofdelingen, die hun sporen in de kerk hebben nagelaten. Luints oudtante, Tyake Ripperda, wordt gememoreerd in een gedenksteen in de toren uit 1554. Er wordt wel gesuggereerd dat zij afgebeeld wordt in het westelijk schipgewelf, indien het getal 35 dat eveneens in het westelijk gewelf aanwezig is, staat voor het jaartal 1535 en dit samenhangt met de afbeelding van de edelvrouw.

4 Appingedam, Nicolaikerkerk. Vieringewelf: wapenschild met bouwgereedschap, 3de kwart 15de eeuw.

Tenslotte dateert van na de Reformatie een gewelfschildering uit Noordbroek, die vermeldt dat de kerk in 1599 door meester Gerrit en zijn gezellen is hersteld en tevens de namen van de predikant en de kerkvoogden opsomt.

Schilders en werklieden

Het interessantste aspect van schilderingen uit heraldisch oogpunt wordt gevormd door de afbeeldingen die op de schilders en werklieden betrekking hebben. Andere wapendragende media, zoals glas-in-lood, grafzerken en zegels, worden vrijwel nooit benut door ambachtslieden. Slechts in gewelf- en muurschilderingen komen wij middeleeuwse wapens van eenvoudige personen tegen. Het blijkt dat zij tot een bepaalde hoogte gebruik maakten van heraldische principes en vormtaal, maar een eigen invulling kozen: we vinden geen adelaars, leeuwen, dwarsbalken en nauwelijks schildverdelingen, maar meestal eenvoudige wapenschilden met stukken gereedschap, initialen en huismerken. Dikwijls zijn deze drie categorieën tekens ook zonder schild afgebeeld, waarmee strikt genoemden de grens van wat men als heraldiek beschouwt, wordt overschreden.

De eenvoudigste vorm waarin een ambachtsman zijn persoonlijke stempel op een werkstuk kan drukken is het aanbrengen van een huismerk (zoals in Noordbroek), een huismerk met initialen of namen (Appingedam, Godlinze, Loppersum, Sellingen) of dezelfde elementen geplaatst in een wapenschild (Loppersum, Sellingen). Interessanter wordt het als specifieke voorwerpen aan het wapen worden toegevoegd, zoals in Appingedam een huismerk met bijl, hamer, troffel en schietlood, in Loppersum een huismerk met troffel, hamer, schietlood en breekijzer, in de Martinikerk een gebogen hamer met aan de ene zijde een scherpe punt en aan de andere zijde een haak, alsmede een wapen met een huismerk, een troffel, een winkelhaak, steenhouwershamer, waterpas, schietlood, een rechthoekig voorwerp en een bijl en in Krewerd een winkelhaak, schietlood, hamer, bijl of dissel en een troffel.

Onder de eerder genoemde tekst in de kerk van Noordbroek uit 1599 is rond twee huismerken en initialen een complete gereedschapskist uitgestrooid, waaronder een troffel, dissel, beitel, winkelhaak, passer, hamer en schietlood. Zeldzamer zijn de wapens met een traditionelere schildverdeling en voorstelling, waar ook de huismerken en initialen doen vermoeden dat het om kenmerken van ambachtslieden gaat, zoals in de Martinikerk en te Loppersum.

Ook kan de schilder heraldische of naar een bepaald beroep verwijzende elementen in een voorstelling van andere aard opnemen. In de laat 15de-eeuwse vastenavondvoorstelling in de Martinikerk leunt één van de muzikanten op een wapen met een gekroonde hamer en

één van de kampvechters uit het midden van de 14de eeuw op het gewelf van de kerk van Den Andel voert een schild met vier of vijf sterren, een tang en een hamer. Of dit laatste wapen zo oud is als de rest van de afbeelding, kan ik niet beoordelen.

Besluit

De indeling in categorieën die hier is gevolgd, komt min of meer overeen met een sociale stratificatie. Alleen in de gelegenheidsteksten vinden we verschillende sociale lagen (adel, geestelijken, kerkvoogden, werklieden) samen vertegenwoordigd. De wijze waarop men zich profileerde met behulp van een schildering, was blijkbaar in grote lijnen verschillend, hetgeen overigens geen opzienbarende conclusie is. Het aantal schilderingen met wapens, huismerken en op personen betrekking hebbende teksten in Groninger kerken is klein en de voorstellingen gaan niet of nauwelijks verder terug dan tot de 15de eeuw. Toch vertonen de overgebleven schilderingen zoveel samenhang dat we kunnen vermoeden dat de verloren gegane afbeeldingen uit de 15de en 16de eeuw grotendeels binnen de hierboven gegeven categorieën gevallen zullen hebben. Over de periode daarvoor vallen bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal geen uitspraken te doen.

Noten

1 Rijksarchief Gelderland, Hertogelijk archief, inv.nr. 1331–1333, passim 2 Stadtarchiv Emden, Reg. I 651 3 Rijksarchief Groningen (hierna RAG), Huisarchief Farmsum, inv.nr. 674 (reg. 26) 4 O.D.J. Roemeling 1973, p. 268–295; O.D.J. Roemeling 1977, p. 246–256; J.W. Schaap 1980, p. 89–92 5 De genealogische verbanden zijn bij C.A. Chavannes-Mazel en C. van Tuyl van Serooskerken 1972, p. 147–150, niet geheel juist weergegeven 6 Dit wapen wordt dikwijls ten onrechte aangeduid als Van der Does op grond van het huwelijk van Mau-rijn van der Does met	Alijt van Doccum (zie R. Alma 1998, p. 26 en noot 44). Het verschijnsel dat kwartieren de naam of soms het wapen van een aangehuwd familielid krijgen, komt veelvuldig voor. Niet zozeer uit pronkzucht, maar uit onwetendheid: men kende in die gevallen niet de achternaam van de betreffende voormoeder, maar wist wel dat bepaalde geslachten via haar familie verwant waren. 7 A. Pathuis 1977, nr. 506 8 Namelijk drie klaverbladen; RAG, Familiearchief Van Iddekinge, ongenventariseerd (oorkonde van 20 juli 1473), en Rijksarchief Drenthe, Archief abdij Assen, inv.nr. 45 (reg. 101) 9 RAG, Huisarchief Farmsum, inv.nr. 24, fol. 99

Herkomst afbeeldingen

- 1 Lammert Muller, Zuidhorn
 2–4 Hans Vermeulen, Groningen